Jacek Zaleśny¹

Sądownictwo konstytucyjne w państwach poradzieckich. Analiza porównawcza². Część I³

Słowa kluczowe: sądownictwo konstytucyjne, państwa poradzieckie, model europejski, rada konstytucyjna, praktyka konstytucyjna, analiza porównawcza

Keywords: constitutional judiciary, post-Soviet states, the European model, constitutional council, constitutional practice, comparative analysis

Streszczenie

W analizie porównuje się sądy konstytucyjne w państwach poradzieckich. Stawia się tezę, że w badanej grupie państw ochrona prawna konstytucji jest prowadzona przede wszystkim na podstawie tzw. europejskiego modelu kontroli konstytucyjności prawa, adaptowanego (w drodze przede wszystkim praktyki ustrojowej) do lokalnych uwarunkowań politycznych i oczekiwań kluczowych uczestników stosunków politycznych. Tekst złożony jest z dwóch części. W części pierwszej poddaje analizie motywy wprowadzenia sądownictwa konstytucyjnego i jego umiejscowienie w systemie władzy publicznej państw poradzieckich. Z kolei w części II tekstu zostały poddane analizie funkcje są-

---

¹ ORCID ID: 0000-0002-8231-4445, doktor habilitowany, Zakład Systemów Politycznych Instytut Nauk Politycznych Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytet Warszawski. E-mail: zalesnyjacek@gmail.com.

² Artykuł powstał w ramach projektu NCN (Narodowe Centrum Nauki, Polska) *Sądownictwo konstytucyjne w państwach poradzieckich: między wzorcem państwa prawnego a jego lokalną aplikacją* (nr 2016/23/B/HSS/03648).

³ Kontynuacja rozważań nastąpi w opracowaniu: *Sądownictwo konstytucyjne w państwach poradzieckich. Analiza porównawcza. Cz. II*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2019, nr 3.

dów konstytucyjnych i ich polityczne znaczenie w państwach poradzieckich. W niej tej zamieszczono wnioski.

Abstract

Constitutional courts in post-Soviet states. A comparative analysis. Part I

Article discusses the problem of constitutional judiciary in post-Soviet states. The author formulates a thesis that constitutional courts in post-Soviet states were supposed to create proper conditions for the primacy of the constitution in the system of normative acts and its direct effect on legal relations taking place in the state. It was expected to guarantee the freedom and rights of an individual. The radiation of the constitution onto the whole of legal, political, economic or social relations occurring in the state promotes the stability of the state's political system, the protection of values important for the citizens. The author formulates a thesis that to make it happen, proper political conditions are necessary and within them – the control of the new normative acts in the context of their compatibility with the laws of higher legal force, including above all the constitution. The text consists of two parts. The first part concerns reasons for introducing the control of legal norms and the position of constitutional courts in the political systems of post-Soviet states. In the part II of the text are analyzed functions of constitutional courts, political influence of constitutional courts. The second part of the text also include the conclusions.

I. Wprowadzenie

Sądownictwo konstytucyjne jest standardem w państwach poradzieckich. Zostało ono ustanowione w każdym z nich, z wyjątkiem Turkmenistanu. Tylko w tym państwie względ na deklarowaną przez doktrynę zasadę prymatu parlamentu (przy jednoczesnej faktycznej preponderancji ustrojowej prezydenta) i wynikającą z niej zasadę zakazu pozaparlamentarnej kontroli konstytucyjności ustaw przesądził o niepowołaniu sądownictwa konstytucyjnego ani jakiegokolwiek innej formy pozaparlamentarnej kontroli zgodności ustaw (i prezydenckich aktów ustawodawczych) z konstytucją. We wszystkich pozostałych państwach regionu doszło do powołania scentralizowanego sądownic-

twa konstytucyjnego jako wyodrębnionego względem sądów organu wyspecjalizowanego w kontroli konstytucyjności prawa⁴. Zarazem zwraca uwagę, że w żadnym z badanej grupy państw poradzieckich nie przyjęto zdecentralizowanego modelu kontroli konstytucyjności prawa, w którym w ramach rozstrzygania konkretnej sprawy sądy są kompetentne nie stosować przepisów prawa uznanych przez siebie za niezgodne z konstytucją. Jest to efekt dominującego w doktrynie tych państw przekonania, że sędziowie sądowi powołani są do rozstrzygania sporów indywidualnych, powstałych w procesie stosowania przepisów prawa, natomiast nie jest ich powinnością oddziaływanie na działalność prawotwórczą parlamentu⁵. To zadanie powierza się właśnie sądom konstytucyjnym.

Idea sądu konstytucyjnego stała się popularna w procesie stanowienia ustrojowych podstaw poszczególnych państw regionu, w tym przede wszystkim w ramach procesu uchwalania republikańskich konstytucji w okresie rozpadu ZSRR. Sąd konstytucyjny miał służyć wzmacnianiu konstytucyjności prawa⁶ i w szerokim zakresie w większości z nich cel ten udaje się realizować.

W wybijających się na niepodległość republikach poradzieckich przywódcy polityczni mieli świadomość ograniczonej efektywności dotychczasowych, radzieckich, wzorców ustrojowych. Proces historyczny w postaci rozpadu ZSRR i dysfunkcji zachodzących w zakresie nie tylko stosunków politycznych, ale także gospodarczych czy społecznych, przemawiał na ich niekorzyść. Z kolei wzorce rodzime, przedradzieckie, były anachroniczne, nieadekwatne do potrzeb współczesnego państwa. W tym kontekście jako atrakcyjne, warte zaaplikowania, jawiły się zachodnioeuropejskie wzorce ustrojowe, związane z demokracją i wartościami Rady Europy⁷, na którą kierowała się znaczna część państw regionu. Bazowano na uniwersalnych, naukowych i teoretycznych zasadach i praktyce państw, w których sądownictwo konstytucyjne, jak w Austrii, Niemczech czy we Włoszech, zostało zaaplikowane kilkadziesiąt

⁴ А.А. Клишас, *Конституционная юстиция в зарубежных странах*, Москва 2004, s. 29.

⁵ Podobnie zob. W. Sadurski, *Prawo przed sądem. Studium sądownictwa konstytucyjnego w postkomunistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2008, s. 75 i n.

⁶ Р.М. Мырзалимов, *Органы конституционной юстиции в странах Центральной Азии: проблемы теории и практики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук*, Москва 2013, s. 11.

⁷ Zob. J. Jaskiernia, *Влияние Совета Европы на системные изменения в государствах бывшего Советского Союза*, „*Studia Politologiczne*” 2014, Vol. 32.

lat wcześniej. Zarazem jednak zwracano uwagę na miejscowe uwarunkowania, aby wskutek nieprzemyślanej recepcji w prawie nie ustanowić instytucji nieadekwatnej do rodzimych potrzeb, aby sądownictwo konstytucyjne zostało wkomponowane w miejscowe uwarunkowania i jako takie spełniało powierzone mu funkcje.

W państwach poradzieckich sądownictwo konstytucyjne miało stworzyć uwarunkowania dla prymatu konstytucji w systemie aktów normatywnych i jej bezpośredniego oddziaływania na stosunki prawne zachodzące w państwie, jak również, na co zwracano uwagę, miało służyć zagwarantowaniu wolności i praw jednostki. Promieniowanie konstytucji na całokształt stosunków prawnych, politycznych, gospodarczych czy społecznych zachodzących w państwie, sprzyja stabilności ustroju państwa, ochronie wartości cennych dla obywateli, tym bardziej, że mowa jest o obywatelach państw nowopowstających na gruzach ZSRR, przepełnionych obawami co do swojej przyszłości. Aby to miało miejsce, niezbędne jest stworzenie odpowiednich warunków ustrojowych. W ich ramach konieczna jest kontrola powstających aktów normatywnych w kontekście ich zgodności z aktami o wyższej mocy prawnej, w tym przede wszystkim – konstytucji.

II. Motywy i węzłowe dylematy wprowadzenia kontroli norm prawnych

W świecie współczesnym stosowane są różne modele ochrony prymatu konstytucji, z czego dwa modele, model kontroli rozproszonej (tzw. amerykański model kontroli konstytucyjności prawa) i model kontroli jednocześnie skoncentrowanej w sądzie konstytucyjnym, a zarazem prowadzonej przez sądy *a casu ad casum* (tzw. europejski model kontroli konstytucyjności prawa⁸) mają znaczenie wzorcowe. Jak pokazuje praktyka ustrojowa, są one swego rodzaju punktem odniesienia dla państw wprowadzających sądownictwo konstytucyjne. Do nich odnoszą się państwa na nowo konstruujące ustrój polityczny i na tej podstawie podejmują decyzję co do preferowanego przez siebie modelu postępowania.

---

⁸ Zob. Г.Х. Нуриев, *Европейская модель конституционного судопроизводства*, Москва 2015.

Cechą właściwą ZSRR i wchodzących w jego skład republik, był brak sądownictwa konstytucyjnego. Wynikało to z negatywnego stosunku partii komunistycznej do teorii podziału władzy. W ZSRR uznawano, że rady deputowanych powinny jednocześnie wypełniać funkcje władzy ustawodawczej i wykonawczej. Rady, jako najwyższy organ władzy (odpowiednio: związkowej i republikańskiej), miały swobodnie wyrażać wolę i interesy wszystkich obywateli i w rezultacie, żaden organ nie mógł kontrolować ich aktów⁹. Kontrola aktów rad oznaczałaby zakwestionowanie ich dominującej roli ustrojowej w systemie władzy publicznej (pomijam przy tym motyw relacji zachodzących między organami władzy publicznej a kierowniczą rolą partii komunistycznej w określaniu ustroju państwa), a poprzez nią – podważenie zasady ludowładztwa. Oznaczałaby, że istnieje organ, który jest kompetentny zakwestionować legalność działalności rady i sprawić, że wyraz jej woli nie stanie się prawem. *De facto* zatem, organ nie będący emanacją ludu, stawałby ponad radami. Sam stawałby się najwyższym organem władzy publicznej w zakresie, w jakim przesądzałby o konstytucyjności bądź niekonstytucyjności uchwał rad deputowanych ludowych. Z tych ważnych aksjologicznie powodów, niekoherentnych z wartościami i zasadami państwa komunistycznego, odrzucało ono ideę sądowej kontroli prawa.

Na straży zgodności ustaw z konstytucją miały stać same rady deputowanych jako najwyższy wyraziciel woli i interesów obywateli. Miały one mieć na uwadze, aby uchwalane akty normatywne były zgodne z konstytucją. Właśnie z tego powodu odrzucono podejmowane w latach 1924–1933 próby powierzenia Sądowi Najwyższemu ZSRR kontroli konstytucyjności aktów normatywnych podejmowanych w republikach związkowych i na szczeblu związkowym¹⁰. W tym kontekście trzeba wspomnieć o odmiennościach rozwoju konstytucyjnego Mołdowy. Po raz pierwszy kontrola konstytucyjności prawa na terytorium Mołdowy została wprowadzona w latach 1918–1940, kiedy część Mołdowy (Besarabia) wchodziła w skład Księstwa Rumuńskiego. Konstytucje Rumunii z 1923 i 1938 r. wyposażały Sąd Kasacyjny w prawo badania konstytucyjności ustaw i orzekania o niestosowaniu normy sprzecznej z konstytucją.

⁹ Д.А. Керимов, А.И. Экимов, *Конституционный надзор в СССР*, „Советское государство и право” 1990, № 9, s. 4.

¹⁰ Zob. М.А. Митюков, *Судебный конституционный надзор 1924–1933 гг.: вопросы истории, теории и практики*, Москва 2005.

W konstytucji ZSRR z 1936 r. przewidziano, że Prezydium Rady Najwyższej ZSRR uchyla rozporządzenia i uchwały rządu w wypadku ich niezgodności z ustawą. Zgodnie z art. 121 pkt 4 konstytucji ZSRR z 1977 r., kontrolę przestrzegania przepisów konstytucji i zapewnienia zgodności konstytucji i ustaw republik związkowych z konstytucją i ustawami ZSRR powierzono Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Podobny mechanizm – dotyczący ochrony republikańskich konstytucji przed niezgodnymi z nimi republikańskimi ustawami – przewidywano w niektórych republikach związkowych (np. mołdawskiej).

Modyfikacje w zakresie zapewniania prymatu konstytucji w systemie źródeł prawa miały miejsce 1 grudnia 1988 r. W przeprowadzonej wówczas zmianie konstytucji ZSRR z 1977 r. przewidziano utworzenie Komitetu Nadzoru Konstytucyjnego ZSRR¹¹. Zgodnie z uchwaloną w 1989 r. ustawą o Komitecie Nadzoru Konstytucyjnego ZSRR, skutkiem stwierdzenia niekonstytucyjności ustawy miało być zawieszenie jej mocy obowiązywania, a nie uchylenie mocy obowiązywania, z wyjątkiem aktów prawnych naruszających podstawowe wolności i prawa człowieka¹². Ograniczony zakres skutków kontroli norm prawnych w połączeniu z niedostatecznym przywiązaniem do zasady praworządności sprawiły, że Komitet Nadzoru Konstytucyjnego ZSRR nie odegrał istotniejszej roli ustrojowej. W szczególności, nie stał się protoplastą sądu konstytucyjnego dla państw poradzieckich. W procesie tworzenia konstytucji państw poradzieckich, poszukiwaniu w nich w tym czasie adekwatnych wzorców ustrojowych, nie wywarł większego wpływu¹³.

Pod koniec lat 80. XX w., na wzór ZSRR, także do konstytucji republikańskich wprowadzono komitety nadzoru konstytucyjnego (np. wrzesień 1989 r. – Kirgistańska SRR, Kazachstańska SRR, październik 1989 r. – Bia-

¹¹ Ведомости Верховного Совета СССР 1988, № 49, Ст. 727.

¹² Закон о Комитете конституционного надзора СССР, „Известия” № 360 от 26 декабря 1989 г.

¹³ W najnowszej literaturze zob. na ten temat Б. Страшун, *Эволюция института конституционного контроля в России: от надзора к правосудию. Часть 1*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2016, № 1. Odmienne działanie Komitetu Nadzoru Konstytucyjnego ZSRR ocenia O.C. Хромова, *Индивидуальная жалоба в конституционный суд Российской Федерации: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Кемерово 2006, s. 42.

łoruska SRR¹⁴, marzec 1990 r. – Uzbekistan, kwiecień 1990 r. – Tadżykistan). Ich członkowie byli wybierani przez republikańskie rady najwyższe. Na potrzeby prezydów rad najwyższych komitety nadzoru konstytucyjnego miały przeprowadzać kontrolę zgodności z republikańskimi konstytucjami projektów ustaw (oraz projektów innych republikańskich aktów normatywnych). Zostały powołane do kontrolowania także konstytucyjności aktów podustawowych. Pełniły zatem zasadniczo rolę pomocniczą, przede wszystkim względem rad najwyższych w procesie podejmowanych przez nie decyzji. Miały także na względzie ochronę prymatu aktów rad najwyższych przed ich naruszaniem ze strony innych organów władzy republikańskiej.

Wytworzenie mechanizmu ochrony konstytucji republikańskich nabrało na znaczeniu w 1990 r., kiedy – wraz z pogłębiającą się dekompozycją ZSRR – poszczególne republiki związkowe zaczęły tworzyć zręby własnej państwowości, we własnym zakresie ustalać pożądany układ stosunków władzy. W procesie tym zaczęto akceptować znaczenie ochrony konstytucji, potrzebę wprowadzenia systemu władzy podzielonej i jego ochrony. W tym kontekście istotną rolę miała odebrać kontrola konstytucyjności prawa. Pierwszą ze wszystkich republik wchodzących w skład ZSRR, która zlikwidowała Komitet Nadzoru Konstytucyjnego i ustanowiła Sąd Konstytucyjny, był Kirgistan. Miało to miejsce w drodze zmiany konstytucji z 14 grudnia 1990 r. Dzień później – 15 grudnia 1990 r. – podobne przepisy wprowadzono do konstytucji Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Powołanie Sądu Konstytucyjnego, jako najwyższego organu sądowej ochrony konstytucji, przewidziano w Kazachstanie w ustawie konstytucyjnej «O niezależności państwowej Republiki Kazachstanu» z 16 grudnia 1991 r. Działał on do 1995 r., tj. do momentu wejścia w życie nowej konstytucji. W trakcie prac nad nią, inaczej niż w innych państwach regionu, kwestią sporną stał się wybór modelu kontroli konstytucyjności prawa. Względem już realizowanego modelu sądu konstytucyjnego (wzorowanego na rozwiązaniach austriackich) górę wzięło odwołanie do innego wzorca – francuskiego – i w rezultacie, w konstytucji z 1995 r. przewidziano powołanie Rady Konstytucyjnej. Co znamienne, zarysowany w przepisach Konstytucji ustrój Rady Konstytucyjnej, został dookreślony nie

---

¹⁴ W stanie faktycznym, w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej Komitet Nadzoru Konstytucyjnego nie został utworzony.

w ustawie, ale w prezydenckim dekreście o Radzie Konstytucyjnej Republiki Kazachstan, mającym moc ustawy konstytucyjnej¹⁵. Jego wydanie nastąpiło w okresie, gdy parlament był rozwiązany. Nie tylko nazwą, ale i pełnioną rolą ustrojową, organ ten miał nawiązywać do francuskiej Rady Konstytucyjnej¹⁶. Ważną okolicznością przemawiającą za odrzuceniem Sądu Konstytucyjnego (na rzecz Rady Konstytucyjnej) były jego polityczne uwikłania, jego wewnętrzne podziały zachodzące na tym tle, negatywnie rzutujące na efektywność realizacji powierzonych zadań¹⁷.

W Rosji, po wydarzeniach z 3–4 października 1993 r. związanych z antagonistycznymi stosunkami między Radą Najwyższą i Prezydentem i aktywnym oddziaływaniem Sądu Konstytucyjnego na stosunki polityczne¹⁸, Prezydent zawiesił działalność Sądu Konstytucyjnego¹⁹.

Nowo uchwalane konstytucje suwerennych państw poradzieckich – po raz pierwszy w tym regionie – przewidywały powołanie sądów konstytucyjnych jako wyspecjalizowanych organów kontroli konstytucyjności prawa (Uzbekistan – 8 grudnia 1992 r.; Kirgistan – 5 maja 1993 r.; Rosja – 12 grudnia 1993 r.; Białoruś – 15 marca 1994 r.; Mołdowa – 29 lipca 1994 r.; Tadżykistan – 6 listopada 1994 r.; Armenia – 5 lipca 1995 r.; Kazachstan – 30 sierpnia 1995 r.; Azerbejdżan – 12 listopada 1995 r.; Ukraina – 28 czerwca 1996 r.). Konieczność ich utworzenia nie wywoływała większych sporów politycznych. W tym zakresie wymowny jest przykład Białorusi. 30 marca 1994 r. w czasie głosowania w Radzie Najwyższej nad projektem ustawy o Sądzie Konstytucyjnym ani

¹⁵ Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан 1995, № 24, Ст. 173.

¹⁶ A. Bisztyga, *Pozycja ustrojowa, organizacja i kompetencje Rady Konstytucyjnej Republiki Kazachstanu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, Nr 2, s. 46; J. Szymanek, *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013, s. 189; A. Куртов, Конституционное правосудие в Республике Казахстан и институт выборов, „Сравнительное конституционное обозрение” 2003, № 2, s. 171–174.

¹⁷ И.Ю. Остапович, *Конституционный Совет Республики Казахстан: вопросы теории и практики: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Томск 2005, s. 59–61.

¹⁸ T. Ginsburg, *Judicial Review in New Democracies. Constitutional Courts in Asian Cases*, Cambridge 2003, s. 101.

¹⁹ Więcej na ten temat zob. Н.Дж. Браун, Д.Дж. Уоллер, *Конституционные суды и политическая неопределённость: разрыв конституционной преемственности и «правление судей»*. Часть 1, „Сравнительное конституционное обозрение” 2017, № 4, s. 38–39.

jeden deputowany nie głosował przeciwko temu projektowi, a jedynie dwóch deputowanych wstrzymało się.

W ten sposób, wraz z utrwalaniem nowych, już poradzieckich, ustrojów, dotychczasowe republiki radzieckie w sądach konstytucyjnych widziały ważny instrument stabilizowania ustroju państwa i dynamicznego rozwoju społeczeństwa poprzez zapewnienie konstytucyjności, a zatem wewnętrznej koherentności, całego systemu prawnego. Zarazem jednak trzeba zwrócić uwagę na główne problemy, właściwe dla państw regionu, związane ze zdolnością adaptacyjną sądownictwa konstytucyjnego. Po pierwsze, typowe dla państw komunistycznych pojmowanie konstytucji jako przede wszystkim swego rodzaju deklaracji samookreślenia politycznego, deklaracji niby złożonej z norm prawnych, ale faktycznie bezpośrednio nie stosowanej, bezpośrednio nieoddziałującej na faktyczny układ stosunków prawnych, politycznych czy społecznych. W państwach komunistycznych, czym dłużej obowiązywały konstytucje, tym bardziej pogłębiał się rozdzźwięk między ich treścią a rzeczywistością ustrojową. W szerokim zakresie miały one charakter konstytucji fikcyjnych, pozornych, nieodzwierciedlających rzeczywistego układu stosunków prawnych i co więcej, takie było ich założenie²⁰. Rozwijający się na tym tle nihilizm prawny stał się istotną częścią praktyki ustrojowej państw Europy Wschodniej i jako taki negatywnie oddziaływał na praktykę ustrojową państw poradzieckich. Po drugie, w doktrynie państw komunistycznych dominowała zasada ludowładztwa, z parlamentem jako organem władzy nadrzędnej, stojącym ponad pozostałymi organami władzy publicznej. Mimo że wraz z rozpadem systemu komunistycznego sama zasada ludowładztwa straciła na znaczeniu politycznym, to nie straciło na znaczeniu przekonanie, że parlament, jako emanacja narodu, może swobodnie kształtować stosunki prawne, że w sporze prawa z polityką, można dać pierwszeństwo woli politycznej. Z tym bezpośrednio wiąże się trzecie zagrożenie – ograniczone zaufanie do sądów i sędziów i obawa, że sądy mogą próbować ingerować w suwerenność narodu, artykułowaną przez parlament. To społecznie ograniczone zaufanie do sądów i sędziów też jest pozostałością po komunistycznych stosunkach władzy i uwikłaniem w nie sądów i sędziów. Tym samym, sądownictwo

---

²⁰ Szeroko na ten temat zob. J. Szymanek, *Tradycje konstytucyjne. Szkice o roli ustawy zasadniczej w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa 2006, s. 197 i n.

konstytucyjne było ustanawiane w postkomunistycznych stosunkach prawnych i politycznych, niesprzyjających budowaniu praworządnych stosunków władzy. Okoliczność ta nie służyła jego pełnej recepcji, ale jednocześnie nie determinowała braku wpływu sądów konstytucyjnych na ochronę konstytucyjności ustroju państwa. Oznaczała natomiast, że kluczową rolę w procesie prawidłowego przebiegu kontroli konstytucyjności prawa odegrają uczestnicy stosunków prawnych i politycznych, że będzie on wypadkową podejmowanych przez nich decyzji.

III. Stabilność ustrojowa sądownictwa konstytucyjnego

Dla państw poradzieckich konstytucyjne umocowanie sądów konstytucyjnych miało walory stabilizacyjne. Wówczas podjęte decyzje co do ustroju sądów konstytucyjnych, ich miejsca w systemie władzy państwowej (z wyjątkiem Białorusi i Kirgistanu) nie podlegały zmianie. Nie oznacza to jednak, że modyfikacjom w ogóle nie ulegał ich status. Nie pozostawał on niezmiennym. Przeobrażenia obejmowały uzupełnianie kompetencji sądów konstytucyjnych, modyfikację procedury postępowania przed nim czy status prawny sędziów konstytucyjnych. W części państw, jak w Rosji, nawet kilkanaście razy dokonywano zmian w ustawie o sądzie konstytucyjnym. Tym niemniej, wszystkie one opierały się na konstytucyjnie wyznaczonym modelu kontroli konstytucyjności prawa. Pierwszym ważnym nurtem przeprowadzanych zmian było rozszerzanie kompetencji sądów konstytucyjnych o środki konkretnej kontroli norm prawnych, czyli kontroli zachodzącej w procesie stosowania przepisów prawa i za punkt odniesienia przyjmującej indywidualną sprawę, w której powstał problem konstytucyjny. Są to pytania prawne sądów oraz skarga konstytucyjna obywateli i ich zrzeszeń (Azerbejdżan).

Druga grupa zmian ważnych z punktu widzenia wpływu sądów konstytucyjnych na ustrój państwa dotyczyła skuteczności podejmowanych przez nie rozstrzygnięć i ich wykonalności. Z tego powodu w państwach poradzieckich (Armenia, Mołdowa, Rosja) zobowiązano rządy do przygotowywania i wnoszenia do parlamentu (w ustawowo określonym terminie) projektów ustaw o zmianie lub uzupełnieniu ustaw uznanych za niekonstytucyjne lub które utraciły moc prawną.

W Federacji Rosyjskiej kluczowe dla znaczenia ustrojowego Sądu Konstytucyjnego były zmiany przeprowadzone w grudniu 2015 r. Doszło do nich w związku z niekorzystnymi dla Federacji Rosyjskiej, daleko idącymi w swych skutkach, orzeczeniami sądów arbitrażowych oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Na podstawie zmian z grudnia 2015 r. Sąd Konstytucyjny został upoważniony do rozpoznawania pytań dotyczących możliwości wykonania rozstrzygnięcia międzynarodowego organu sądowiczego podjętego przeciwko Rosji, na podstawie umowy międzynarodowej. W rezultacie, zgodnie z rosyjskimi przepisami, Sąd Konstytucyjny władny jest orzec, że wykonywanie takich rozstrzygnięć jest niemożliwe ze względu na ich niezgodność z Konstytucją. W takiej sytuacji jakiegokolwiek działania (akty) mające na celu wykonanie tego rozstrzygnięcia, są zakazane.

Na Białorusi kluczowe dla zmiany ustrojowej roli Sądu Konstytucyjnego okazało się referendum konstytucyjne z 24 listopada 1996 r. W wyroku z 4 grudnia 1996 r. Sąd Konstytucyjny orzekł, że przeprowadzone referendum dotyczące zmiany i uzupełnienia konstytucji nie miało podstaw konstytucyjnych i jako takie nie może być prawnie wiążące. Prezydent nie zgodził się z takim orzeczeniem i, w drodze dekretu, uchylił je i stwierdził ważność przeprowadzonego referendum, w efekcie czego organy władzy państwowej (z wyjątkiem Prezydenta), w tym Sąd Konstytucyjny, zostały rozwiązane i uformowane na nowo jako podporządkowane Prezydentowi²¹. Wcześniej, w latach 1994–1996, Sąd Konstytucyjny wielokrotnie orzekał o niekonstytucyjności aktów Prezydenta. Zaistniały faktycznie układ stosunków władzy na nowo określił rolę Sądu Konstytucyjnego w systemie organów władzy państwowej. Rozpoczął proces ograniczania znaczenia sądowej kontroli norm prawnych. Istotnie zmniejszono liczbę podmiotów kompetentnych zainicjować postępowanie kontrolne przed Sądem Konstytucyjnym. W 1997 r. z tego grona usunięto Przewodniczącego Parlamentu, parlamentarne komisje stałe, grupy deputowanych, Prokuratora Generalnego, tj. te podmioty, które najbardziej aktywnie występowały do Sądu Konstytucyjnego z wnioskiem o zbadanie zgodności aktów normatywnych z Konstytu-

²¹ Zob. М.И. Пастухов, *Конституционная юстиция и судебная власть в Республике Беларусь: законодательство и практика*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2011, № 4, s. 124–125.

cją. Prawa samodzielnego wszczęcia postępowania został pozbawiony Sąd Konstytucyjny, z którego to prawa poprzednio aktywnie korzystał²². Utracił on też prawo udziału w procesie pociągania Prezydenta do odpowiedzialności konstytucyjnej (usuwania z piastowanego urzędu). Nabył natomiast prawo orzekania, na wniosek Prezydenta, o systematycznym lub istotnym naruszeniu Konstytucji przez izby parlamentarne. Na tej podstawie Prezydent jest kompetentny rozwiązać je.

W efekcie przeprowadzonych zmian, radykalnej redukcji uległa liczba spraw wnoszonych do Sądu Konstytucyjnego, co skutkowało jego faktycznym obumarciem. W 2008 r. zaistniałe zjawisko wywołało reakcję Prezydenta, mającą na celu wzrost wpływu Sądu Konstytucyjnego na stosunki państwowe i społeczne²³. Co nietypowe dla państw europejskich, dekretem (a nie ustawą²⁴) z 26 czerwca 2008 r. «O niektórych środkach mających na celu poprawę działalności Sądu Konstytucyjnego Republiki Białoruś»²⁵ Prezydent rozszerzył zakres kognicji Sądu Konstytucyjnego. Został on zobowiązany do prewencyjnej kontroli konstytucyjności ustaw uchwalonych przez parlament, przed ich podpisaniem przez Prezydenta. Na wniosek Prezydenta ma przeprowadzać prewencyjną kontrolę konstytucyjności umów międzynarodowych. Co nietypowe dla państw współczesnych, na wniosek Prezydenta Sąd Konstytucyjny ma dokonywać oficjalnej wykładni prezydenckich dekretów i rozporządzeń dotyczących konstytucyjnych praw, wolności i obowiązków obywateli. Na wniosek izby drugiej parlamentu rozstrzyga o systematycznym i istotnym naruszaniu prawa przez rady miejskie. Na wniosek Prezydenta, izb parlamentarnych, Rady Ministrów, Sąd Konstytucyjny wypowiada się (излагает свою позицию) w sprawie dokumentów przyjmowanych przez inne państwa, organizacje międzynarodowe lub ich organy, a dotyczących interesów Białorusi, w kontekście zgodności tych

²² М.И. Пастухов, *Особенности судебного конституционного контроля в Республике Беларусь*, „Studia Politologiczne” 2018, Vol. 48, s. 34.

²³ П.П. Миклашевич, *Развитие конституционного контроля в Беларуси: особенности доктрины и практики*, [w:] Конституционный контроль: доктрина и практика, red. В.Д. Зоркин, Москва 2012, s. 253.

²⁴ М.И. Пастухов, *Конституционная юстиция и судебная власть в Республике Беларусь: законодательство и практика*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2011, № 4, s. 125.

²⁵ Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь 2008, № 158, 1/9829.

dokumentów z powszechnie obowiązującymi zasadami i normami prawa międzynarodowego²⁶.

Na tle państw regionu, nietypowa jest dynamika przekształceń obejmujących kirgiski Sąd Konstytucyjny²⁷. Dekretem Rządu Tymczasowego Republiki Kirgistan z 12 kwietnia 2010 r. został on rozwiązany jako niespełniający pokładanych w nim nadziei ustrojowych. Objawiało się to niezapobiegnięciem kumulacji władzy politycznej w urzędzie Prezydenta. Sąd Konstytucyjny aprobował zarządzane przez Prezydenta referenda konstytucyjne, których wynikiem było pogłębianie naruszania zasady podziału i równoważenia władz, a w rezultacie – intensyfikacja napięć politycznych i społecznych mająca swoją kumulację w tzw. kolorowych rewolucjach zachodzących w Kirgistanie w 2005 i 2010 r. Rozwiązanie Sądu Konstytucyjnego nie oznaczało likwidacji w Kirgistanie sądownictwa konstytucyjnego jako takiego. Kontrola konstytucyjności prawa została powierzona – specjalnie utworzonej w tym celu – nowej izbie Sądu Najwyższego – Izbie Konstytucyjnej Sądu Najwyższego Republiki Kirgistan. Jej istnienie przewidywała Konstytucja z 27 czerwca 2010 r. Tym niemniej, ze względu na polityczne problemy związane z wyborem przez parlament sędziów konstytucyjnych, dopiero w połowie 2013 r. Izba Konstytucyjna została ukonstytuowana (choć i tak nie w pełnym składzie) i podjęła działalność orzeczniczą.

IV. Pozycja ustrojowa sądów konstytucyjnych

W państwach poradzieckich sądy konstytucyjne są organami władzy państwowej, których status ustrojowy określony jest przepisami konstytucyjnymi i dookreślony w przepisach rangi ustawowej, w tym – ustaw konstytucyjnych. Sądy konstytucyjne są organami konstytucyjnie wyodrębnionymi

²⁶ W tym trybie 7 kwietnia 2011 r. (na wniosek izby pierwszej parlamentu) Sąd Konstytucyjny orzekł, że uchwalona przez polski parlament „Karta Polaka” narusza powszechnie obowiązujące prawa człowieka w zakresie w jakim możliwość wydania, odmowy wydania bądź anulowania wydania Karty Polaka na terytorium Białorusi związana jest z podjęciem w tej sprawie decyzji przez organ Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁷ Całościowo na temat jego ustroju pisze P.M. Мырзалимов, *Конституционный суд Кыргызской Республики (Конституционные основы организации и деятельности): диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Москва 2000.

вzględem innych органів влади publicznej. Jako konstytucyjne organy władzy państwowej plasowane są na jednym poziomie z innymi organami władzy państwowej, jak prezydent, rząd, parlament, sądy. W konstytucyjnym podziale władzy klasyfikowane są jako organy władzy sądowniczej (Armenia, Azerbejdżan, Federacja Rosyjska, Tadżykistan, Uzbekistan), co interpretuje się, że także poprzez sądownictwo konstytucyjne jest realizowana władza sądownicza²⁸. Wyjątek ma miejsce w Kazachstanie²⁹ i Mołdowie, gdzie – w ramach konstytucyjnego podziału władzy – organ kontroli konstytucyjności prawa nie jest zaliczany ani do władzy sądowniczej ani do jakiejkolwiek innej władzy³⁰.

Zjawiskiem obserwowanym we współczesnym świecie są konflikty między parlamentami a sądami konstytucyjnymi na tle zdolności prawotwórczych parlamentów i kompetencji ich powstrzymywania przez sądy konstytucyjne³¹. Demokratycznie wybrane parlamenty, oparte na regule większości parlamentarnej, nie są związane regułami racjonalności³². Nie ma siły politycznej, która zmuszałaby je do racjonalnego działania, a przy tym działania zgodnego z konstytucją. Parlamenti traktują prawo jako narzędzie swobodnego kreowania i sterowania procesami politycznymi, społecznymi czy gospodarczymi, w czym przeszkodą bywają regulacje konstytucyjne. Z punktu widzenia konstytucyjnych wolności i praw jednostki, rządy demokratyczne są permanentnym zagrożeniem. Niosą z sobą stałe ryzyko nadużywania władzy. Z tego właśnie powodu, głównie ze względu na nieobliczalność władzy parlamentów, powoływane są sądy konstytucyjne. Mają

²⁸ К. Макили-Алиев, *Конституционное судопроизводство в Азербайджанской Республике*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 32, s. 191; Я. Залесны, *Конституционный суд в системе судебной власти Азербайджанской Республики*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 32, s. 204.

²⁹ А.А. Елеупова, *Осуществление конституционного контроля Конституционным Советом Республики Казахстан: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Челябинск 2006, s. 52.

³⁰ А. Казакиу, *Актуальные проблемы конституционной юрисдикции Республики Молдова*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2001, № 4, s. 8.

³¹ W doktrynie ukraińskiej na konflikt ten zwraca uwagę М. Савчин, *Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму*, Ужгород 2018, s. 159–161.

³² Zob. А.А. Клишас, *Конституционный контроль и конституционное правосудие зарубежных стран*, Москва 2015, s. 124–128.

one zapewniać, że ustawy i akty niższego rzędu będą zgodne z konstytucją, a w przypadku, gdyby stało się inaczej – utracą moc obowiązująca. W ten sposób sądowa kontrola konstytucyjności prawa jest traktowana jako warunek niezbędny istnienia rządów zrównoważonych. W praktyce jednak, sądy konstytucyjne, które miały gwarantować istnienie rządów zrównoważonych, opartych na zasadzie podziału i zrównoważenia władzy, same stały się zagrożeniem dla tych wartości. Zagrożenie to wynika z arbitralności władzy sądenia, niezwiązanej powszechnie obowiązującymi i podzielanymi technikami wykładni prawa.

Bazując na różnych technikach wykładni prawa, sądy konstytucyjne potrafią dochodzić do przeróżnych ustaleń, w tym ustaleń ingerujących w politykę realizowaną przez parlamenty. Wielość konkurencyjnych względem siebie, wzajemnie sprzecznych koncepcji wykładni konstytucji podważa ufność do podejmowanych rozstrzygnięć wykładniczych. Sądy konstytucyjne uzurpują sobie kompetencje władzy nadrzędnej wobec pozostałych władz, przełamując w ten sposób zasadę podziału i równowagi władz. Odczytywanie wartości konstytucyjnych przez sąd konstytucyjny faktycznie staje się tworzeniem tych wartości konstytucyjnych i ich narzucaniem innym uczestnikom stosunków politycznych. Sądy prowadzą własną politykę, czym naruszają kompetencje parlamentów, co wywołuje antysądowe reakcje parlamentów³³.

Ekspansjonizm sądów konstytucyjnych (z wyjątkiem lat 1992–1993 w Federacji Rosyjskiej) nie odnotowuje się w państwach poradzieckich. W konsekwencji nie dochodzi także do napięcia między parlamentami a sądami konstytucyjnymi, które skutkowałoby stawianiem przez uczestników stosunków politycznych uzasadnionej tezy, że sądy nadużywają władzy i bezprawnie ingerują w kompetencje parlamentów (bądź innych organów władzy państwowej) w celu realizowania własnej polityki. W tym zakresie częściowe odmienności odnotowuje się na Ukrainie. Zdarza się, że Rada Najwyższa nie aprobując wyroku Sądu Konstytucyjnego ponownie podejmuje ustawę o podobnej treści, co ustawa uznana przez Sąd Konstytucyjny za niezgodną z konstytucją, czym próbuje «obejść» wyrok Sądu i pozbawić go faktycznego znaczenia. Inną for-

³³ Szeroko na ten temat piszę w tekście Я. Залесны, *Защита доминирующей роли конституции и разделение власти – спор о методах создания права в современных государствах*, „*Studia Politologiczne*” 2018, Vol. 48.

mą reakcji ukraińskiej Rady Najwyższej względem sędziów Sądu Konstytucyjnego, nawiązującą do metody postępowania zastosowanej przez prezydenta Białorusi w 1996 r., było odwołanie przez nią w 2014 r. (w ramach zdarzeń rewolucyjnych) 5 sędziów Sądu Konstytucyjnego i zobowiązanie Prezydenta i Zjazdu Sędziów (Съезд судей), do odwołania przez nich odpowiednio: 2 i 5 sędziów. Odwołanie przez Radę Najwyższą sędziów konstytucyjnych było swego rodzaju reakcją na działalność Prezydenta, którego presja na sędziów konstytucyjnych w 2010 r. sprawiła, że pięciu z nich złożyło urząd. Doświadczenia ukraińskie, rosyjskie, białoruskie należy traktować jako wyraz braku całościowych gwarancji niezależności i stabilności sądownictwa konstytucyjnego w okresie przekształceń ustrojowych, budowania podstaw ustrojowych niepodległego państwa. Istotny, konstytucyjnie przewidziany wpływ sądu konstytucyjnego na ważne procesy polityczne zachodzące w państwie, wywołał procesy destrukcyjne względem sądu konstytucyjnego i jego ustrojowego ograniczenia³⁴.

Prezydenci państw Europy Wschodniej są kluczowymi podmiotami kompetentnymi zainicjować postępowanie w sprawie kontroli konstytucyjności prawa, choć zarazem rzadko z tego prawa korzystają (Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Kirgistan, Rosja, Tadżykistan, Uzbekistan). Częściej (na tle regionu) z wnioskiem o kontrolę konstytucyjności prawa (typowo kilka razy w roku) występują Prezydent Mołdowy, Kazachstanu. Z inicjatywy prezydenta sądy konstytucyjne dokonują wykładni przepisów konstytucyjnych (Azerbejdżan, Rosja, Uzbekistan). W Kazachstanie, Azerbejdżanie wykładnia konstytucji jest także wykonywana na wniosek premiera (Kazachstan), rządu (Azerbejdżan), deputowanych (Kazachstan), parlamentu (Azerbejdżan), sądów (Azerbejdżan), Prokuratora Generalnego (Azerbejdżan) czy parlamentu Nachiczewańskiej Republiki Autonomicznej (Нахчыванской Автономной Республики). W Azerbejdżanie dokonywana przez Sąd Konstytucyjny wykładnia prawa obejmuje również ustawy (na wniosek sądów).

Sądy konstytucyjne uczestniczą w procedurze pociągania Prezydenta do odpowiedzialności konstytucyjnej (Azerbejdżan, Kazachstan, Mołdowa, Rosja). Orzekają w sprawie niemożności wykonywania przez Prezydenta swoich obo-

---

³⁴ Zob. Г.Г. Арутюнян, *Конституционный Суд в системе государственной власти. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук*, Москва 1999, s. 30.

wiązków (Azerbejdżan, Kazachstan, Mołdowa) i w 2017 r. z tej kompetencji skorzystał mołdawski Sąd Konstytucyjny.

Sporadycznie, w nawiązaniu do rozwiązań francuskich, organy kontroli konstytucyjności prawa orzekają o ważności wyborów (Mołdowa, Kazachstan).

V. Status prawny sędziów konstytucyjnych

Legitymacja sędziów³⁵ konstytucyjnych (podobnie jak sędziów sądowych) umocowana jest w społecznym zaufaniu, że w sposób bezstronny, niezależny od interesów swoich i uczestników postępowania, rozstrzygną powierzona im sprawę. Bez tego zaufania sądenie traci na znaczeniu i staje się jedną z wielu form działalności organów władzy publicznej. Szczególny status sędziów konstytucyjnych ma sprawić, że będą oni umieli w sposób profesjonalny wykonywać powierzone im obowiązki³⁶.

W większości państw regionu status prawny sędziów sądów konstytucyjnych uregulowany jest w przepisach konstytucyjnych i ustawowych. Z tego punktu widzenia rozwiązanie nietypowe przyjęte są na Białorusi, gdzie status prawny sędziów określany jest również (i taka jest praktyka) w drodze prezydenckich dekretów i rozporządzeń³⁷. Podobnie, w drodze prezydenckiego dekretu został dookreślony ustrój kazachstańskiej Rady Konstytucyjnej, a w jego ramach – status prawny członków Rady Konstytucyjnej.

Co do zasady, status prawny sędziów sądów konstytucyjnych państw poradzieckich został ustalony na wzór statusu prawnego sędziów sądowych. Jego cechy wiodące wynikają właśnie z faktu, że w sądach konstytucyjnych, podobnie jak w sądach, zasiadają sędziowie, tj. osoby powołane do sądenia. Z tego zaś przymiotu wywodzi się daleko idące konsekwencje. Ten, który sądzi, czyli rozstrzyga konflikty, niezależnie od tego, na jakim

³⁵ W Kazachstanie (na wzór francuski) osoby wchodzące w skład Rady Konstytucyjnej nazywane są „członkami”, a nie „sędziami”.

³⁶ В.А. Машкин, *Конституционный Суд как институт российского правового государства: становление и развитие: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Орел 2002, s. 80.

³⁷ Szerzej zob. A. Vashkevich, *Judicial Independence in the Republic of Belarus*, [w:] *Judicial independence in Transition*, red. A. Seibert-Fohr., Berlin–Heidelberg–New York 2012, s. 1085–1088.

tle konflikty te powstały (czy w procesie stosowania prawa, jak sędziowie sądowi, czy w procesie stanowienia prawa, jak zasadniczo sędziowie sądów konstytucyjnych) musi dawać gwarancje obiektywnego, bezstronnego orzekania. Z tego też powodu w państwach regionu kreowanie składu sądów konstytucyjnych uwarunkowane jest restrykcyjnymi wymogami stawianymi kandydatom na sędziów konstytucyjnych, przede wszystkim o charakterze formalnym, dotyczącymi ich kwalifikacji zawodowych. Wysokie kwalifikacje zawodowe sędziów konstytucyjnych z jednej strony mają być swego rodzaju rękojmią, że będą kompetentni do wykonywania powierzonych im zadań, z drugiej zaś strony, że będą to osoby cieszące się autorytetem osobistym, który będzie promieniować na wykonywaną przez nich działalność orzeczniczą. W białoruskim kodeksie o ustroju sądów i statusie sędziów (Кодекс Республики Беларусь о судостроительстве и статусе судей) bezpośrednio przewidziano, że sędziowie wszystkich rodzajów sądów mają jednakowy status prawny, a różnią się między sobą wykonywanymi kompetencjami.

W badanej grupie państw w zbliżony sposób określa się warunki, jakie muszą spełnić kandydaci na sędziów sądów konstytucyjnych. Na Białorusi sędziowie konstytucyjni wybierani są spośród wysokokwalifikowanych specjalistów z zakresu prawa, mających – co do zasady – stopień naukowy, obywatelstwo białoruskie, wyższe wykształcenie prawnicze. Muszą znać oba języki urzędowe: białoruski i rosyjski, jak również mieć nieskazitelny charakter (posiadać wysokie walory moralne). Nie mogą być skazani prawomocnym wyrokiem. Mają być dobrego zdrowia i posiadać pełnię praw publicznych. Na Białorusi sędzia Sądu Konstytucyjnego może mieć nie więcej niż 70 lat. W Uzbekistanie kandydat na sędziego konstytucyjnego musi mieć ukończone 35 lat, być specjalistą w zakresie polityki i prawa, cechować się wysokimi kwalifikacjami moralnymi. W Kirgistanie sędzią może być obywatel w wieku od 40 (podobnie: Armenia, Rosja) do 70 lat (podobnie: Azerbejdżan, Mołdowa, Rosja), mający wyższe wykształcenie prawnicze i wykonujący zawód prawniczy nie krócej niż przez 15 lat (podobnie: Armenia, Mołdowa, Ukraina). W Tadżykistanie kandydat na sędziego Sądu Konstytucyjnego nie może mieć mniej niż 30 lat i nie więcej niż 65 lat i minimum 10 lat musi wykonywać zawód prawnika, przy tym jeden z sędziów ma reprezentować Górskobadachszański Obwód Autonomiczny. Podobnie

w Uzbekistanie – w skład Sądu Konstytucyjnego wchodzi przedstawiciel autonomicznej Republiki Karakałpackiej. Podobnego rozwiązania, co w Tadżykistanie i Uzbekistanie nie przyjęto w pozostałych państwach poradzieckich, których ustroj administracyjny przewiduje autonomię niektórych części składowych terytorialnego podziału państwa. W Kazachstanie osoba wybierana w skład Rady Konstytucyjnej musi m.in. mieć ukończone 30 lat i przez co najmniej 5 lat wykonywać zawód prawniczy. Podobne przepisy obowiązują w Azerbejdżanie; w Federacji Rosyjskiej – w tych państwach kandydat na sędziego konstytucyjnego przez co najmniej 15 lat musi wykonywać zawód prawniczy.

Odnotowuje się zróżnicowaną liczbę sędziów konstytucyjnych: 6 (Mołdowa), 7 (Tadżykistan, Uzbekistan), 9 (Armenia, Azerbejdżan), 11 (Kirgistan), 12 (Białoruś), 18 (Ukraina), 19 (Federacja Rosyjska). W skład kazachstańskiej Rady Konstytucyjnej wchodzi przewodniczący i 6 członków, ale – w nawiązaniu do rozwiązań francuskich – z mocy prawa jej członkami są także wszyscy byli prezydenci.

W państwach poradzieckich kluczową rolę w ustalaniu składu osobowego sądów konstytucyjnych odgrywają prezydenci. Jeżeli nawet bezpośrednio nie wybierają sędziów to przedkładają parlamentom kandydatów na sędziów, które to propozycje są przez nie aprobowane. Na Białorusi Prezydent samodzielnie wyznacza 6 sędziów Sądu Konstytucyjnego, a kandydatury pozostałych 6 sędziów zgłasza Radzie Republiki (izba druga parlamentu) Przewodniczący Sądu Konstytucyjnego, który jest wyznaczany przez Prezydenta za zgodą Rady Republiki (w praktyce zgoda ta jest udzielana *post factum*). W ten sposób, w stanie faktycznym, Prezydent w całości ustala skład personalny Sądu Konstytucyjnego. Prezydent Białorusi zwalnia przewodniczącego i sędziów z piastowanych urzędów.

W Rosji prawem przedstawienia Radzie Federacji (izba druga parlamentu) kandydatów na sędziów konstytucyjnych dysponuje wyłącznie Prezydent. Co nietypowe dla większości państw poradzieckich, w okresie prezydentury B. Jelcyna – w związku ze sporem politycznym między Prezydentem a parlamentem – zdarzało się, że Rada Federacji odrzucała zaproponowane przez niego kandydatury sędziów konstytucyjnych. Od czasu pierwszej prezydentury W. Putina nie dochodzi na tym tle do różnic między nim a izbą drugą Zgromadzenia Federalnego. Wyłączność na przedstawianie parlamentowi

kandydatów na sędziów posiada również Prezydent Azerbejdżanu³⁸. W Kazachstanie Prezydent wyznacza i usuwa z pełnionego urzędu Przewodniczącego Rady Konstytucyjnej i 2 jej członków. Na Ukrainie Prezydent wybiera 6 sędziów konstytucyjnych.

W Kirgistanie Prezydent, na wniosek Rady ds. Wyboru Sędziów, przedstawia parlamentowi kandydatów na sędziów Izby Konstytucyjnej Sądu Najwyższego. Podobna procedura ma zastosowanie w Uzbekistanie: sędziów konstytucyjnych wybiera Senat na wniosek Prezydenta spośród kandydatów rekomendowanych przez Najwyższą Radę Sądownictwa. W Tadżykistanie, Uzbekistanie Przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego, jego zastępcę i sędziów Sądu Konstytucyjnego wybiera parlament na wniosek Prezydenta. W Kazachstanie Prezydent wybiera Przewodniczącego i 2 członków Rady Konstytucyjnej, a po dwóch członków – każda z izb parlamentarnych.

W Armenii sędziów wybiera Zgromadzenie Narodowe większością co najmniej 3/5 ustawowego składu deputowanych. 3 sędziów wybiera na wniosek Prezydenta, 3 – Rządu i 3 – Walnego Zebrania Sędziów. W Azerbejdżanie sędziów wybiera (i usuwa z urzędu) parlament, w Uzbekistanie – jego izba druga, tj. Senat. W Mołdowie i na Ukrainie mianowanie sędziów konstytucyjnych zostało podzielone między różne organy władzy publicznej³⁹. W Mołdowie dwóch sędziów wybiera parlament, dwóch rząd, a dwóch – Najwyższa Rada Sądownictwa, będąca organem powołanym do stania na straży niezależności władzy sądowniczej. Na Ukrainie 3 sędziów wybiera Rada Najwyższa, 3 – Prezydent i 3 – Rada Sędziów. W praktyce, ze względu na podziały frakcyjne zachodzące w Radzie Najwyższej, odnotowuje się problemy z wyborem sędziów konstytucyjnych przez ten organ, co z kolei negatywnie oddziałuje na zdolność Sądu Konstytucyjnego do efektywnego rozpoznawania wnoszonych do niego spraw⁴⁰. W Kazachstanie (na wniosek przewodniczących izb parlamentarnych) po dwóch członków Rady Konstytucyjnej wybierają izby parlamentarne (a pozostałych dwóch i przewodniczącego – Pre-

³⁸ А.Ш. Будагова, *Конституционный суд Азербайджанской Республики*, [w:] *Конституционный контроль в зарубежных странах*, red. В.В. Маклаков, Москва 2007, s. 598.

³⁹ А.В. Нечкин, *Формы правления в странах Содружества Независимых Государств*, Москва 2018, s. 166.

⁴⁰ Zob. М.В. Савчин, *Современное состояние конституционной юстиции в Украине: вызовы и новые решения*, „*Studia Politologiczne*” 2018, Vol. 48, s. 18.

zydent). W Kazachstanie (na wzór francuski) w skład Rady Konstytucyjnej wchodziły byli prezydenci.

Co do zasady, sędziowie konstytucyjni wybierani są na okres kadencji⁴¹, która jest inna niż kadencja organu, który dokonuje wyboru sędziów konstytucyjnych⁴². Liczy ona: 5 lat (Uzbekistan); 6 lat (Mołdowa, Kazachstan⁴³); 9 lat (Ukraina); 10 lat (Tadżykistan); 11 lat (Białoruś), 12 lat (Armenia), 15 lat (Azerbejdżan). Jak akcentuje się w doktrynie, w państwach regionu zmienność składu osobowego sądów konstytucyjnych ma zagwarantować dynamikę jego orzecznictwa i ustrzec przed sytuacją, w której sąd konstytucyjny byłby zdominowany przez sędziów symbolizujących relikty epoki «przedkonstytucyjnej»⁴⁴. Na tle regionu odmienne regulacje prawne zostały przyjęte w Rosji, gdzie aktualnie sędziowie Sądu Konstytucyjnego wybierani są na czas nieoznaczony⁴⁵ i dopiero uzyskanie przez nich 70 lat sprawia, że z mocy przepisów prawa przestają być sędziami. Podobna konstrukcja prawna ma zastosowanie w Kirgistanie z tą różnicą, że sędziowie konstytucyjni pełnią powierzona

---

⁴¹ W Kazachstanie wyjątkowo byli prezydenci są dożywotnimi członkami Rady Konstytucyjnej, przy czym nie ma w tym zakresie praktyki.

⁴² W doktrynie białoruskiej sformułowano postulat, aby sędziów konstytucyjnych wybierał parlament na czas trwania swojej kadencji, z prawem ponownego wyboru. Zob. М.И. Пастухов, *Конституционное правосудие в Республике Беларусь (1994–2014 гг.)*, „Studia Politologiczne” 2016, Vol. 39, s. 138.

⁴³ W Kazachstanie co 3 lata dochodzi do odnowienia połowy członków Rady Konstytucyjnej przy zachowaniu zasady, że kadencja każdego z członków Rady trwa 6 lat, ale nie oznacza to, że musi dochodzić do wyboru nowych osób do Rady Konstytucyjnej. Jak uznała bowiem w 2011 r. Rada Konstytucyjna, pod pojęciem «odnowienie składu Rady Konstytucyjnej» można rozumieć możliwość wybrania nowych osób w skład Rady Konstytucyjnej, które wcześniej nie wchodziły w jej skład, jak i tych, które wcześniej pełniły tę funkcję. Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 16 марта 2011 г. № 3 «Об официальном толковании нормы абзаца второго пункта 3 статьи 71 Конституции Республики Казахстан». <http://ksrk.gov.kz/solutions/np-ks-rk-ot-16032011-g-no3-ob-oficialnom-tolkovanii-normy-abzaca-vtorogo-punkta-3-stati> (26.10.2018).

⁴⁴ Н.С. Бондарь, А.А. Джагарян, *Правосудие: ориентация на Конституцию*, Москва 2018, s. 154.

⁴⁵ Pierwotnie byli wybierani na 12 letnią kadencję, z zastrzeżeniem, że można być sędzią maksymalnie do osiągnięcia 70 roku. W lutym 2001 r. wprowadzono kadencję 15 letnią bez ograniczeń co do maksymalnego wieku sędziego, ale już w grudniu tego roku przywrócono ograniczenie maksymalnego wieku sędziego do 70 lat. W 2005 r. wprowadzono regulacje obecnie obowiązujące.

im funkcję do osiągnięcia 65 lat. Z kolei w Kazachstanie – członkowie Rady Konstytucyjnej mogą sprawować urząd do osiągnięcia 60 lat, a wyjątkowo – 65 lat, z wyjątkiem byłych prezydentów Kazachstanu, którzy zasiadają w Radzie Konstytucyjnej dożywotnio.

W części państw Europy Wschodniej dopuszcza się ponowny wybór w skład Sądu Konstytucyjnego, co w doktrynie prawa uznawane jest za osłabiające niezawisłość sędziiego. W Azerbejdżanie, Mołdowie, Uzbekistanie funkcję sędziiego Sądu Konstytucyjnego można pełnić przez dwie kadencje⁴⁶. Zakaz ponownego wyboru w ogóle nie obowiązuje na Białorusi. W białoruskiej praktyce, jeden z sędziów pełni funkcję od 1994 r., tj. od momentu utworzenia na Białorusi Sądu Konstytucyjnego.

Kadencyjność jako metoda określania przez prawo okresu sprawowania urzędu ma charakter gwarancyjny. Oprócz tego, że zapewnia rotację składu osobowego sądu konstytucyjnego, stabilizuje status prawny sędziów. Jest prawną gwarancją nieusuwalności sędziiego. Dopóki sędzia zgodnie z przepisami prawa, rzetelnie, wypełnia powierzone mu zadania, dopóty ma zagwarantowane wykonywanie funkcji sędziiego. W sytuacjach prawnie ustalonych dopuszcza się zakończenie piastowania funkcji przed upływem kadencji. Sytuacje takie są wyliczone w przepisach prawa i są to wyliczenia enumeratywne (zupełne). Typowo, pełnomocnictwa sędziiego konstytucyjnego wygasają w przypadku: naruszenia przez niego przysięgi (Uzbekistan); rezygnacji (Mołdowa, Uzbekistan, Armenia); osiągnięcia maksymalnego wieku (Kazachstan, Kirgistan, Rosja, Uzbekistan); uprawomocnienia się wobec niego wyroku w sprawie karnej (Armenia, Uzbekistan); podjęcia działalności niepołączalnej z funkcją sędziiego (Armenia, Uzbekistan); upadku na zdrowiu (Uzbekistan); utraty obywatelstwa (Armenia, Uzbekistan); nabycia obywatelstwa innego państwa (Armenia); uprawomocnienia się wyroku o uznaniu sędziiego za posiadającego ograniczoną zdolność do czynności prawnych lub o pozbawieniu go zdolności do czynności prawnych (Armenia, Uzbekistan); śmierci sędziiego (Armenia, Uzbekistan). W Kazachstanie, oprócz typowych powodów utraty funkcji sędziiego prawodawca przewiduje możliwość odwołania osoby, która więcej niż 3 razy pod rząd nie uczestniczyła w posiedzeniu

---

⁴⁶ Podobną regulację prawną zawierała poprzednio obowiązująca ustawa o Sądzie Konstytucyjnym, zgodnie z którą sędziowie Sądu Konstytucyjnego byli wybierani na 10 letnią kadencję i po jej zakończeniu mogli być ponownie powołani jeden raz.

Rady Konstytucyjnej, bez ważnych przyczyn. Decyzję w sprawie wcześniejszego wygaśnięcia kadencji podejmuje ten organ, który wybierał danego członka Rady Konstytucyjnej, bez potrzeby wystąpienia o to z wnioskiem Rady Konstytucyjnej. W Uzbekistanie decyzję podejmuje Senat, bez potrzeby uzyskania na to zgody Sądu Konstytucyjnego. W Azerbejdżanie Prezydent nie potrzebuje zgody Sądu Konstytucyjnego na wcześniejsze zakończenie sprawowania funkcji przez sędziego konstytucyjnego, gdy podstawą podjęcia decyzji w tej sprawie jest ostateczny wyrok sądu o popełnieniu przez sędziego deliktu karnego. Natomiast w Tadżykistanie decyzję podejmuje izba pierwsza parlamentu (Majlisi milli), na wniosek Prezydenta.

Powyższej przywołany tryb wcześniejszego zakończenia pełnienia funkcji sędziego konstytucyjnego należy oddzielić od rozwiązań prawnych przyjętych w Armenii, Białorusi, Federacji Rosyjskiej. W przywołanej grupie państw decyzję o wcześniejszym wygaśnięciu funkcji sędziego konstytucyjnego podejmuje organ wybierający danego sędziego, ale czyni to wyłącznie na wniosek Sądu Konstytucyjnego, co ma obiektywizować postępowanie, a poprzez to służyć niezawisłości sędziów konstytucyjnych. Z kolei w Kirgistanie jest to decyzja Rady ds. Wyboru Sędziów, podjęta na wniosek Prezydenta. Na Ukrainie jest to decyzja samego Sądu Konstytucyjnego, ale pod warunkiem, że podstawą jest ostateczny wyrok w sprawie karnej prowadzonej przeciwko sędziemu, w którym sąd stwierdził popełnienie przez niego deliktu karnego. W przypadku naruszenia przez sędziego przysięgi sędziowskiej, decyzję w sprawie zakończenia pełnienia przez niego funkcji sędziego konstytucyjnego podejmuje Rada Najwyższa. Z punktu widzenia obiektywizacji postępowania w sprawie przedwczesnego usunięcia z piastowanej funkcji sędziego konstytucyjnego jeszcze inne rozwiązanie obowiązuje w Mołdowie. W Mołdowie decyzję w sprawie wcześniejszego wygaśnięcia funkcji sędziego podejmuje sam Sąd Konstytucyjny⁴⁷.

Rozbudowany katalog przesłanek utraty funkcji sędziego przewidział prawodawca białoruski. I tak, na Białorusi zakończenie piastowania funkcji sędziego może nastąpić przed upływem kadencji w przypadku: rezygnacji sędziego; osiągnięcia 70 lat; odmowy złożenia przysięgi sędziowskiej; utraty

---

⁴⁷ А.В. Нечкин, *Формы правления в странах Содружества Независимых Государств*, Москва 2018, s. 168–169.

obywatelstwa białoruskiego; podjęcia innej działalności zarobkowej; podjęcia działalności nie do pogodzenia z funkcją sędziego; nieprzestrzegania ograniczeń związanych ze służbą państwową; poważnego naruszenia obowiązków służbowych; nabycia mocy obowiązującej wyroku skazującego; nabycia mocy obowiązującej przez wyrok sądu o uznaniu sędziego za posiadającego ograniczoną zdolność do czynności prawnych lub o pozbawieniu go zdolności do czynności prawnych; utraty ze względów zdrowotnych zdolności do piastowania funkcji sędziego; śmierci sędziego. Na Białorusi wygaśnięcie funkcji sędziego stwierdza Prezydent na wniosek odpowiednio: zainteresowanego sędziego, Sądu Konstytucyjnego lub jego Przewodniczącego. Na gruncie białoruskim zdarzyło się, że sędzia wybrany na 11-letnią kadencję w 1994 r., w 1996 r. został usunięty z urzędu z powodu „zakończenia kadencji”.

W Uzbekistanie decyzję w sprawie wcześniejszego zakończenia pełnomocnictw sędziego podejmuje Senat; na Ukrainie – Sąd Konstytucyjny; w Armenii podejmuje ją Sąd Konstytucyjny na wniosek Zgromadzenia Narodowego.

Sędziom sądów konstytucyjnych przyznaje się dwa przywileje procesowe: immunitet formalny oraz nietykalność. Z zasady jest to wspólny standard, właściwy dla wszystkich sędziów. Immunitet formalny i przywilej nietykalności są szczególnym uprawnieniem sędziego. Mają mu umożliwić swobodne wykonywanie funkcji sądenia. Na Białorusi, w Azerbejdżanie, Tadżykistanie, Uzbekistanie nietykalność sędziego rozciąga się na jego mieszkanie, pomieszczenie służbowe, transport, środki łączności, korespondencję, rzeczy, wykorzystywane przez niego dokumenty.

Decyzję w sprawie wszczęcia postępowania karnego przeciwko sędziemu konstytucyjnego podejmuje prokurator generalny (Kirgistan, Uzbekistan). Na Białorusi decyzję o wszczęciu postępowania karnego przeciwko sędziemu Sądu Konstytucyjnego podejmuje Prokurator Generalny Republiki Białoruś, Przewodniczący Komitetu Śledczego Republiki Białoruś, Przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Republiki Białoruś lub osoba wykonująca ich obowiązki, za uprzednią zgodą Prezydenta (w odniesieniu do Przewodniczącego, zastępcy Przewodniczącego i sędziów wybranych przez Prezydenta) lub za uprzednią zgodą Rady Republiki (w odniesieniu do sędziów wybranych przez Radę Republiki).

W Tadżykistanie zgody na prowadzenie postępowania karnego przeciwko sędziemu Sądu Konstytucyjnego udziela parlament (podobnie w Kazach-

stanie, ale z wyjątkiem zatrzymania na miejscu popełnienia przestępstwa lub w przypadku popełnienia ciężkich i wyjątkowo ciężkich przestępstw), a postępowanie karne prowadzone jest przed Sądem Najwyższym. Na Ukrainie zgody udziela wyłącznie Sąd Konstytucyjny. W Azerbejdżanie w przypadku orzeczenia przez sąd, że sędzia Sądu Konstytucyjnego popełnił przestępstwo, Prezydent na podstawie wniosku Sądu Najwyższego może wystąpić do izby pierwszej parlamentu o usunięcie sędziego z pełnionego urzędu.

Co do zasady, w państwach regionu sędziowie nie mogą być aresztowani, zatrzymani lub w innych sposób ich wolność nie może zostać ograniczona, z wyjątkiem ujęcia na gorącym uczynku popełnienia przestępstwa. W tym zakresie szerszy katalog ograniczenia wolności sędziego ma zastosowanie na Białorusi. Na Białorusi sędziowie nie mogą być aresztowani, zatrzymani lub w innych sposób ich wolność nie może zostać ograniczona, bez uprzedniej zgody Prezydenta (odpowiednio: Rady Republiki), nie tylko z wyjątkiem zatrzymania na gorącym uczynku popełnienia przestępstwa, ale także w przypadku popełnienia zdrady stanu. O zatrzymaniu sędziego niezwłocznie informowany jest Przewodniczący Sądu Konstytucyjnego.

Na Białorusi nie dopuszcza się ścigania sędziów z oskarżenia prywatnego, z wyjątkiem zatrzymania sędziego na miejscu popełnienia przestępstwa.

Odrębność sądów konstytucyjnych od innych podmiotów, ich niezależność względem nich, wymaga nie tylko oddzielenia funkcjonalnego i organizacyjnego, ale także wyodrębnienia personalnego. Niezbędny jest zakaz łączenia funkcji sędziego z niektórymi innymi stanowiskami i formami działalności. Sędziowie nie mogą prowadzić działalności gospodarczej osobiście lub przez inne osoby ani pomagać w prowadzeniu takiej działalności. Bezpośrednio lub pośrednio nie mogą uczestniczyć w zarządzaniu podmiotem prowadzącym działalność gospodarczą. Sędzia białoruskiego Sądu Konstytucyjnego nie może przyjmować korzyści osobistych, z wyjątkiem prezentów przyjmowanych w sytuacjach przewidzianych protokołem i innych oficjalnych wydarzeniach. W Kirgistanie nawet takie podarunki sędzia zobowiązany jest przekazać Sądowi Najwyższemu. Ma natomiast pierwszeństwo w ich odkupieniu.

Zakazana jest przynależność sędziów sądów konstytucyjnych do partii politycznych, jak również prowadzenie przez nich jakiegokolwiek działalności politycznej. W prawodawstwie Białorusi, Kirgistanu bezpośrednio prze-

widziano, że sędziowie nie mogą uczestniczyć w strajkach, jak również brać udziału w zgromadzeniach publicznych (Kirgistan).

Sędziowie nie mogą wykonywać jakiejkolwiek innej płatnej działalności niezwiązanej z pełnioną funkcją, z wyjątkiem działalności dydaktycznej, naukowej, twórczej. Na Białorusi wyjątek obejmuje także działalność kulturalną i praktyki medyczne (медицинские практики). Dodatkową działalność sędziowie mogą realizować za zgodą Przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego (Białoruś), w Kirgistanie – za zgodą Przewodniczącego Izby Konstytucyjnej Sądu Najwyższego.

Sędzia białoruski nie może mieć rachunku w banku zagranicznym. Bez zgody Prezydenta nie może przyjmować nagród państwowych innych państw. W Kirgistanie na przyjęcie tego typu nagród sędzia potrzebuje uzyskać zgodę Rady Sędziów Republiki Kirgiskiej. Z kolei na Ukrainie sędzia nie może przyjmować jakichkolwiek nagród czy odznaczeń państwowych ukraińskich z wyjątkiem nagród za osobistą odwagę i bohaterstwo w warunkach związanych z zagrożeniem życia.

Na gwarancje niezawisłości sędziów konstytucyjnych składają także gwarancje materialne, w postaci odpowiedniego wynagrodzenia. Na Białorusi uposażenie zastępcy Przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego i sędziów Sądu Konstytucyjnego wynosi odpowiednio 90% i 85% uposażenia Przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego. Natomiast wysokość jego uposażenia ustala Prezydent i nie jest ona publikowana. Rozwiązanie to jest nietypowe na tle państw regionu.

Istotne są też materialne gwarancje niezawisłości sędziego, mające zastosowanie po zakończeniu pełnienia funkcji sędziego. Po zakończeniu kadencji sędziowie dysponują prawem powrotu na poprzednio zajmowane stanowisko, a gdy jest to niemożliwe – stanowisko równorzędne (Mołdowa, Tadżykistan). Były sędzia rosyjskiego Sądu Konstytucyjnego pobiera 80% wynagrodzenia urzędującego sędziego Sądu Konstytucyjnego. W Rosji sędziom po zakończeniu sprawowania urzędu, jeżeli sprawowali go przez co najmniej 15 lat, wypłacana jest emerytura w wysokości comiesięcznego wynagrodzenia sędziego Sądu Konstytucyjnego.

Ważną personalną gwarancją niezawisłości sędziego jest możliwość zgłoszenia przez niego zdania odrębnego (*votum separatum*) do wyroków i postanowień sądu konstytucyjnego.

Dalsza część rozważań nad specyfiką sądownictwa konstytucyjnego państw poradzieckich zostanie zamieszczona w kolejnym tomie „Przeglądu Prawa Konstytucyjnego”.

Literatura

- Biszytyga A., *Pozycja ustrojowa, organizacja i kompetencje Rady Konstytucyjnej Republiki Kazachstanu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, Nr 2.
- Ginsburg T., *Judicial Review in New Democracies. Constitutional Courts in Asian Cases*, Cambridge 2003.
- Jaskiernia J., *Влияние Совета Европы на системные изменения в государствах бывшего Советского Союза*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 32.
- Sadurski W., *Prawo przed sądem. Studium sądownictwa konstytucyjnego w postkomunistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2008.
- Szymanek J., *Ustrój konstytucyjny Kazachstanu*, Warszawa 2013.
- Vashkevich A., *Judicial Independence in the Republic of Belarus*, [w:] *Judicial independence in Transition*, red. A. Seibert-Fohr., Berlin–Heidelberg–New York 2012.
- Арутюнян Г.Г., *Конституционный Суд в системе государственной власти. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук*, Москва 1999.
- Бондарь Н.С., Джагарян А.А., *Правосудие: ориентация на Конституцию*, Москва 2018.
- Залесны Я., *Защита доминирующей роли конституции и разделение власти – спор о методах создания права в современных государствах*, „Studia Politologiczne” 2018, Vol. 48.
- Залесны Я., *Конституционный суд в системе судебной власти Азербайджанской Республики*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 32.
- Казаклиу А., *Актуальные проблемы конституционной юрисдикции Республики Молдова*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2001, № 4.
- Керимов Д.А., Экимов А.И., *Конституционный надзор в СССР*, „Советское государство и право” 1990, № 9.
- Клишас А.А., *Конституционный контроль и конституционное правосудие зарубежных стран*, Москва 2015.
- Куртов А., *Конституционное правосудие в Республике Казахстан и институт выборов*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2003, № 2.
- Макили-Алиев К., *Конституционное судопроизводство в Азербайджанской Республике*, „Studia Politologiczne” 2014, Vol. 32.

- Машкин В.А., *Конституционный Суд как институт российского правового государства: становление и развитие: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Орел 2002.
- Миклашевич П.П., *Развитие конституционного контроля в Беларуси: особенности доктрины и практики*, [w:] *Конституционный контроль: доктрина и практика*, red. В.Д. Зоркин, Москва 2012.
- Митюков М.А., *Судебный конституционный надзор 1924–1933 гг.: вопросы истории, теории и практики*, Москва 2005.
- Мырзалимов Р.М., *Конституционный суд Кыргызской Республики (Конституционные основы организации и деятельности): диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Москва 2000.
- Мырзалимов Р.М., *Органы конституционной юстиции в странах Центральной Азии: проблемы теории и практики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук*, Москва 2013.
- Нечкин А.В., *Формы правления в странах Содружества Независимых Государств*, Москва 2018.
- Нуриев Г.Х., *Европейская модель конституционного судопроизводства*, Москва 2015.
- Остапович И.Ю., *Конституционный Совет Республики Казахстан: вопросы теории и практики: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Томск 2005.
- Пастухов М.И., *Конституционная юстиция и судебная власть в Республике Беларусь: законодательство и практика*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2011, № 4.
- Пастухов М.И., *Конституционное правосудие в Республике Беларусь (1994–2014 гг.)*, „Studia Politologiczne” 2016, Vol. 39.
- Пастухов М.И., *Особенности судебного конституционного контроля в Республике Беларусь*, „Studia Politologiczne” 2018, Vol. 48.
- Савчин М.В., *Современное состояние конституционной юстиции в Украине: вызовы и новые решения*, „Studia Politologiczne” 2018, Vol. 48.
- Савчин М.В., *Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму*, Ужгород 2018.
- Страшун Б., *Эволюция института конституционного контроля в России: от надзора к правосудию. Часть 1*, „Сравнительное конституционное обозрение” 2016, № 1.
- Хромова О.С., *Индивидуальная жалоба в конституционный суд Российской Федерации: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Кемерово 2006.